

id. Frivaldszky János

EGY KÉTSZÁZÖTVEN ÉVES GAZDASÁGPOLITIKAI REFORMJAVASLAT

Az itt bemutatott *Emlékirat* szerzője a Jászságban Fridvaldszkyként ismert Frivaldszky család egy tagja, akit történetesen sem így, sem úgy, hanem Fridvaldszky Jánosnak hívtak. A felvidéki család számos ágából három telepedett le Jászberényben, kettő a redempció idején, a harmadik ötven évvel később. Mind szücsök voltak, mert abban az időben a jászsági földek nagy részét nem a mezőgazdaság vette igénybe, hanem az állattenyésztés. A még feltöretlen legelők birkák tömegeit táplálták, bőruk nyersanyag volt a szücsök számára. A redempciókor felnőtt rokonával, még inasként érkezett Frivaldszky György unokatestvére volt a mi Fridvaldszky Jánosunk, akinek megadatott az iskoláztatás, és kolozsvári professzorsáig vitte. György Berényben igen népszerű lett, egyházfinak választották. Az ő leszármazottja Fridvaldszky Ferenc, a két világháború közt Jászberény polgármestere csakúgy, mint Frivaldszky János, a múlt századfordulón jászapáti ügyvéd, a nagyapám, akinek fia – édesapám – szintén János, mérnökként már Budapesten telepedett le. Hogy a Jánosokban hiány ne legyen, én is az lettem, de legidősebb fiam is, aki a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen habilitált tanszékvezető.

Visszakanyarodva a mi Fridvaldszky Jánosunkhoz, előbb Pozsonyban, majd Bécsben végzett tanulmányokat.¹ Tudományos pályafutása csúcán Kolozsváron lett az ottani akadémia matematika professzora, polihisztor, aki egyebek közt közgazdasági műveket is írt. Az ő legjelentősebb, európai színvonalú, egyúttal legkalandosabb történetű, nemrég előkerült vaskos kéziratát mutatjuk be az alábbiakban, összehasonlítva a professzor más műveivel, megerősítve szerzőségét.

A bécsi levéltárban a 1936-ban Berlász Jenő talált egy terjedelmes, aláírás nélküli iratot.² Tóth András a szöveg tartalma alapján a szerzőről azt feltételezte, hogy magyar származású, az intellektuális réteghez tartozott, és külföldi felső tanulmányokat végzett.³ Berlász Jenővel együtt még azt is megállapították, hogy a dolgozatban foglaltak Sonnenfels tanaira emlékeztetnek. Húsz évvel később Makkai László vetette fel azt a lehetőséget, hogy a jelentést gróf Hadik András, vagy valaki az ő irányítása alatt írta⁴ rövid erdélyi gubernátorsága idején. Hadik 1767 és 1768 nyarán tett egy-egy körutazást Erdélyben a tartomány megismerésére. A dokumentum azonban olyan mennyiségű mezőgazdasági, kereskedelmi, néprajzi stb. ismeretet is közöl, amelyet Hadik egymaga az utazás 2x2 hónapja alatt nem gyűjthetett össze. Csetri Elek kutatásai nyomán azonban napfényre került Fridvaldszky János (1730–1784) jezsuitakolozsvári

1 Életrajza: Csetri Elek - id. Frivaldszky János: *A köz hasznára - az Ég kegyelmével. - Fridvaldszky János a jezsuita, tudós és feltaláló. (1730-1784)*, METEM, Budapest, 2003. 141.

2 Berlász Jenő: *A Mária Terézia kori kivándorlások szociális háttere*. Budapest, 1939. 21-43.

3 Tóth András: *Az erdélyi román kérdés a XVIII. században*. Budapest, 1938. 74, 78-79.

4 Makkai László: *Hadik András az erdélyi mezőgazdaságról*. Agrártörténeti Szemle, 1957. 36-50.

professzor tudományos munkássága, a Makkai László által feltételezett társszerzőt ennek nyomán Benkő Samu e professzor személyében állapította meg.⁵ Egyik tanulmányának, a 14 oldalas, szintén anonim *Projectum oeconomicum*-nak⁶ a javaslati ugyanis (amelyet a guberniumhoz 1769-ben nyújtott be) “igen-igen hasonlítanak a Hadik által előterjesztettekhez. Nagyon valószínűnek látszik, hogy a tábornok információinak tekintélyes részét az Erdélyt többször is beutazó kolozsvári tudós tanártól szerezte”.⁷ A professzorról készült kismonográfia közös szerzőségezt említi,⁸ ám a tábornok 1767-i katonai jelentésének felbukkanása, ennek összehasonlítása az emlékiratról tudottakkal, valamint a két lehetséges szerző iskolázottságának összevetése világosan tisztázta, hogy Fridvaldszky a szerző, közgazdasági elgondolásai pedig nem Sonnenfelsén, hanem ennek elődjének J. H. G. Justi kamerálisztikai tanain alapulnak, akit a jezsuita korábban Bécsben hallgatott. Hadik szerzősége másfelől kizárt, mert neki ilyen tanulmányai nem voltak, viszont gyűjtötte a nyomtatott és kéziratos földrajzi leírásokat, amelyek közül az utóbbiak névtelen szerzői művelt szerzetesek voltak, mint a jezsuita tanár is. Hadik mindig aláírta műveit – mint 1767. évi jelentését is – az *Emlékirat* viszont anonim.⁹

Nem sokkal később Rovnyai János közgazdász a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolához tartozó azon műhely tagja, amely azt igyekszik feltárni, hogy létezik-e önálló katolikus közgazdasági gondolkodás, már e kolozsvári professzorban választott ki egy „olyan katolikus személyt, akinek írásaiban a gazdasági alrendszerrel érintő témák is megjelennek”.¹⁰ Rovnyai elsősorban a fenti publikációkból megismert *Emlékirat*-at választotta, felismerve, hogy szerzőjének gondolatai többi műveiben is hasonlóak.¹¹ Kifejtett gazdasági tanait, javaslatait vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy „gazdasági írásaiban található nézetek többsége olyan, a kor szintjét meghaladó modern gazdasági szemléletet tükröznek, melyek gyökerei egyértelműen a kamerálisztikához vezethetők vissza. Fridvaldszky nagyságát dicséri az a rendszerezettség, amivel a különböző területek problémáit átlátja, és intellektuális teljesítményét igazolják megoldási javaslatai.”¹² Fridvaldszky gondolatainak többsége Rovnyai szerint megtalálható Sonnenfelsnél is, Justinál is, de inkább az utóbbinál. Mindez „tovább erősíti annak valószínűségét, hogy Fridvaldszky volt az *Emlékirat* tényleges szerzője,”¹³ aki Justit Bécsben tanultakor hallgatta.

5 Benkő Samu: *Sorsformáló értelem*. Bukarest, 1971. 44.

6 Fridvaldszky János: *Projectum oeconomicum*. Magyar Országos Levéltár, Erdélyi Gubernium Levéltára, Ügyiratok, F46, fasc. 225., 293r–299v.

7 Benkő: *i. m.* 47–48.

8 Csetri Elek - id. Fridvaldszky János: *i. m.* 141.

9 id. Fridvaldszky János: *Hadik András erdélyi jelentése*. Erdélyi Múzeum, 2003. 3-4. 67-74.

10 Rovnyai János: *Kinek a tanait követte Fridvaldszky János SJ (1730-1784) gazdasági írásaiban?* = Szilágyi Csaba (Szerk.): *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*. Piliscsaba, PPKE BTK, 2006. 573-581. old. 573.

11 Rovnyai János: *i. m.* 579.

12 Uo. 579.

13 Uo. 581.

Ami az alap gondolatot illeti, „Justi emberszemléletében az alattvalók kötelessége a saját vagyonukkal történő jó gazdálkodás, mely utána az uralkodó jólétének alapját is képezi.”¹⁴ Mindez szóról-szóra megjelenik Fridvaldszkynál is, aki egyik művét így indítja: „Aki Erdély nagyfejedelemségben a természet ajándékainak titkait kutatta, [t.i. a szerző] annak célja az volt, hogy elsősorban arra vessen gondot, ahonnan a köz számára a maga haszna, a családi vagyon gyarapodása és ebből a királytól előny származik.”¹⁵

Kincses Katalin Hadik András gróf műveltségét tárgyaló tanulmányában sem tudott találni új adatokat a generális esetleges kamerálisztikai-gazdasági tanulmányairól. E tanulmányban röviden említi az *Emlékiratot* is. Végül igen alaposan feldolgozza a gróf későbbi élete folyamán összegyűjtött hatalmas könyvtárát. Ennek hatása alatt érthető, hogy Hadiknak az *Emlékiratot* illető társszerzőségétől nem tud eltekinteni, ami azonban csak a benne foglalt közgazdasági elvek problematikájának felvetése nélkül vállalható. Új elemként hozza az *Emlékirat* kutatásába a szerzőnő – aki egyszersmind Bél Mátyás *Notitiája* modern kiadásának közreműködője is – azt a megállapítást, hogy a memorandum „szerzője vagy szerzői (bárki legyen is az) a Bél Mátyás-féle országleírő-iskola elméleti hagyományait követte”.¹⁶ Ezt a felismerést azzal kell azonban kiegészíteni, hogy Bél Mátyás viszont Plinius *Természethistóriáját* követi műve felépítésében. Miután azonban Fridvaldszky *Minerológiájában* is¹⁷ ugyanígy Plinius hatása mutatható ki,¹⁸ ez további érv a jezsuita szerzősége mellett. A szerzőnő a továbbiakban az általa feltételezett két szerző mellé egyéb munkatársakat is feltételez: „Amint Bél Mátyás is a vidéket ismerő kollégákra, tanítványokra támaszkodott az információk begyűjtésekor a beadványban leírt hatalmas mennyiségű, helybéli sajtósságot tartalmazó információ is részint ily módon gyűlt össze, és jutott el a tudós jezsuitához és a kormányzóhoz.”¹⁹ Fridvaldszky nyomtatásban megjelent fő művének, a *Minerológiának* viszont ugyanúgy felmerült már – az *Emlékirat*énál lényegesen nagyobb – információbősége. Legelőször Benkő József (1740–1814) erdélyi tudós ismerte fel, mint rendkívül gazdag adattárat földrajzi-helyismereti és néprajzi tekintetben. Mintegy 60-ra tehető a Fridvaldszky munkájából Benkő által átvett adatok, hivatkozások száma. Ezzel az ott legtöbbet idézett szerzők között szerepel. A mű földrajzi adatait külföldi szerzők is idézik.²⁰ A *Minerologia* mindezeket túl még bal-

14 Uo. 578.

15 Fridvaldszky, Joannes: *Dissertatio de skumpia seu cotino planta*, Claudiopoli, 1773, Magyar fordítása Domokos Jánostól, Budapest, 1944. - Legelső mondata.

16 Kincses Katalin Mária: *Hadik András műveltsége*. Hadtörténelmi Közlemények, 2011. 4. 1051-1100. 1069.

17 Fridvaldszky János: *Minerologia magni principatus Transylvaniae seu metalla, semi-metalla, sulphura, salia, lapides & aquae conscripta*. 1767, Claudiopoli, Typis Academicis Societatis Jesu.

18 id. Fridvaldszky János: *Erdély és egyúttal Magyarország első ásványtana kétszáznegyven éves*. Magyar Könyvszemle 2007. 3. 368-369.

19 Kincses Katalin Mária: *i. m.* 1070.

20 Büsching, Anton Friedrich: *Geographie universelle*. 1786. IV. 237.; Sulzer, Franz Joseph: *Geschichte des transalpinischen Daciens, das ist der Walachey...* Wien, 1781. I. 159.; Malte-Brun, Conrad - Malte-Brun, Victoire Adolphe: *Annales des voyages de la géographie et de l'histoire*. 1813. 68.

neológiai (a mocsai forrást ismertető),²¹ sőt, mi több romológiai forrásmű is. □ Mindez világossá teszi, hogy az *Emlékirat* anyagának összegyűjtéséhez sincs szükségünk más szereplők feltételezésére, csak magára, a fáradhatatlan jezsuitára.

Az *Emlékirat* műfaját tekintve tehát nem más, mint egy általános országleírás keretében elmondott gazdaságpolitikai reformjavaslat. Rovnyai János fogalmazásában: „Javaslati a kamerálisztika fontosabb alappillérein nyugszanak, és elsősorban gyakorlati, semmint elméleti szempontokat követnek.”²² Hadik eredetileg hihetőleg csak egy országleírással bízta meg a professzort – mint pályafutása során másokat is²³ –, aki azonban jócskán beleszövögette reformjavaslatait is, annyira, hogy végül is az elkészült *Emlékirat* inkább problémák jegyzéke, orvoslásukra vonatkozó javaslatokkal, Hadik számára.

Mit tudunk eddig az eredeti kéziratról?

Az *Emlékirat* felfedezője, Berlász Jenő a kéziratnak két másolati példányát találta meg Bécsben, terjedelmét több száz oldalban adja meg,²⁴ az adatokban gazdag műnek a népesedési fejezetét ismerteti.²⁵ Tóth András Berlász útmutatása nyomán szintén Bécsben kutatta a memorandumot.²⁶ Fejezeteit a következőképpen sorolja fel: gazdasági, katonai, népesedési, nemzetiségi-vallási, igazgatási, jobbágyügyi, kereskedelmi,²⁷ azaz hét fejezet. Makkai László közleményében a „vaskos emlékirat” „Erdély gazdasági és politikai viszonyaival foglalkozik”. Szintén két példányáról tud, amelyből a másodikról készített fényképmásolatról dolgozott. E fényképmásolatot nem Berlász Jenő készítette, hanem ismeretlen személy, további sorsa is ismeretlen.²⁸ Készítésének időpontja mindenképpen megelőzte a második világháborút, ugyanis ennek eredetije ezalatt megsemmisült a bécsi Haus-, Hof-, und Staatsarchiv e-mailben adott tájékoztatója szerint,²⁹ csupán a magyar akták közt lévő példány maradt fenn.

Az OL bécsi kirendeltségéről viszont megtudtam, hogy ez a példány másolatban nálunk is kutatható. Kincses Katalin az *Emlékirat* tartalmát „az eredeti forrást áttekintve” a következőképpen adja elő: A beadvány első része Erdély természeti viszonyait és a földművelés problémáit, a parasztok elmaradottságát ismerteti. Ezután következnek a népesedésről, a népesség eloszlásáról, a nemzetiségi- és vallási viszonyokról szóló részek, végül „kerül sor a konkrét területek bemutatására. Az egyedi specifikumok feltárására az ésszerű javaslatokkal együtt.”³⁰

21 Crantz, Heinrich Johann Nepomuk: *Gesundbrunnen der Oestereichischen Monarchie* 1777, 306.; a *Minerológia* 194. alapján

22 Rovnyai János: i. m. 580.

23 id. Frivaldszky János: *Hadik András Minerva szolgálatában*. Hadtörténelmi Közlemények, 2002. 390, 393.

24 Berlász Jenő: i. m. 37

25 Uo. 22.

26 Tóth András: i. m. 74.

27 Uo. 75.

28 Dr. Berlász Jenő személyes közlése, 2012. 04. 30.

29 ÖSTA-2041359/0001-HHSTA/2012 iktatószámom, 2012. április 25-én I. V. Peritsch Archivdirektor.

Ezek után lássuk végre magát az *Emlékirat* fennmaradt példányát. Vessük össze a benne foglaltakat egyfelől Justi, másfelől szerzőjének, Fridvaldszky Jánosnak egyéb írásaiban előadottakkal. A kézirat címe: „*Siebenbürgen*” és hét fejezetből áll. A fejezetek élén, a margón rövid tartalomjegyzék található.

*I. fejezet*³¹

Erdély gazdaságának javításának lehetőségeivel foglalkozik. E fejezetet adta ki Makkai László 1957-ben. Az általa közölt szöveg – elhagyva a bevezetést – a következő mondatokkal kezdődik: „*Gegenwärtig ist die Absicht nicht in alle Zweige der Vorzügen einzugehen. Der Antrag ist lediglich den die allgemeine Nahrung begreifenden Feld-Bau zum Vorwurf zu nehmen*” Ezután ismerteti a szerző a fejezet tartalmát.³² Rovnyai a fejezet tartalmához azt fűzi, hogy „sem Justihoz, sem Sonnenfelshez nem köthető a mezőgazdasági termelési kultúrák és eljárások fejlesztésének kívánalma.”³³ Ők azonban mindketten foglalkoztak ezzel a kérdéssel,³⁴ Justi *Oeconomische Schriften über die wichtigsten Gegenstände der Stadt- und Landwirtschaft* (1760) c. munkájában.³⁵ Ezután az *Emlékirat* ismerteti Erdély éghajlati és talajtani viszonyait,³⁶ - amint Justi is értekezett a talajfajtaírókról és talajjavításról.³⁷ A kérdés Fridvaldszkyt annyira foglalkoztatja, hogy később a földművelés technikájának egy külön művet is szentel, a *Dissertation*ót.³⁸

Majd fejtegeti a víz szükségességét, a téli, tavaszi, nyári csapadék jelentőségét. Megjegyzi, hogy az árvíz ellen vízszabályozással kellene védekezni. Ezután részletesen foglalkozik a kukoricatermesztéssel, mely az ország mintegy 150000 lakosának kenyerét biztosítja. A románoknak ez nagyon fontos termény, ám szerinte munkaigényes, a termesztése kockázatos.³⁹ Fridvaldszky mesterét, Justit is érdekelte a kukorica, többször is foglalkozott vele.⁴⁰ Fridvaldszky A *Projectum oeconomicum* c. műve⁴¹ az *Emlékirattal* teljesen egybehangzóan a kukorica termelését visszafogná, mert igen nagy fáradtsággal jár, és a földet kiszáraitja.⁴²

30 Kincses Katalin Mária: *i. m.* 1069, 1070. az *Emlékirat* lelőhelyét a következőképpen adja meg: „Haus-, Hof-, und Staatsarchiv: Staatsrat. Spec. Transylvanica, Sep. 352. fasc. 2. No. 951. 1769. év.” Ez a jelzet a bécsi levéltár ÖSTA-2041359/0002-HHSTA/2012 iktatószámú, 2012. április 25-én kelt, Just Archívdirektor által írt Erledigung szerint „eine eigentümliche Mischung der beide Angaben bei Berlász.”

31 Verbesserung der Landes Oeconomie.” *Emlékirat* 248r-276v

32 Makkai László: *i. m.* 38; *Emlékirat* 249v;

33 Rovnyai János: *i. m.* 580.

34 Ifj. Barta János: *Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században*. Akadémiai Kiadó, 1973, 35-36.

35 Justi, J H Gottlob: *Oeconomische Schriften über die wichtigsten Gegenstände der Stadt- und Landwirtschaft*, Berlin-Leipzig I. 21766, II. 21767.

36 Makkai László: *i. m.* 39

37 Justi, J H Gottlob: *Oeconomische Schriften i. m.* II. 332-352, 374 kk.

38 Fridvaldszky János: *Dissertatio de agris fimanis et arendis pro M Principatu Transylvaniae*, Kézirat, OL, B2, 1772: 829

39 Makkai László: *i. m.* 40; *Emlékirat*, 251r kk

40 Justi, J H Gottlob: *Oeconomische Schriften i. m.* I. 397 kk., II. 353 kk.

41 OL, F 46 225. fasc., 293r-299v.

42 Fridvaldszky János: *Projectum i. m.*, I.6. pont

A memorandum ezzel szemben helyesnek tartaná a burgonya termelésének kiterjesztését, bár ez csak körítésnek („*Neben-Speiss*”) való.⁴³ Ezt a terményt Justi nem tárgyalja. Fridvaldszky ellenben igen, „a köznép kertjeiben” talál rá az általuk „pityókának” nevezett csicsókára, amit a német „*Erdäpfel, Erdbirne*” nevű növényvel, azaz a burgonyával azonosít. 1771-ben kenyeret süített belőle, amit előkelő személyiségek kifogástalannak ítélték. A kenyérbiztosításhoz felhasználható növények sorát később még tovább bővíti: *Myrrhis* gyökeret és a gombát is ajánl kenyérbiztosításhoz.⁴⁴

Az *Emlékirat* Erdély mezőgazdasága elmaradottságának legfőbb okát a túlzott robotmunkában látja, ami oda vezet, hogy a parasztnak nem marad ereje és ideje a saját kezelésű föld megművelésére. Megoldásként ajánlja: tegyék a földesurat felelőssé a föld megműveléséért. Aki ezt nem akarja, kényszeríteni kell rá.⁴⁵ A *Projectum* is foglalkozik a túldolgoztatással: a túlzott birtokszerzést károsnak tartja, mert gyakran a birtokosnak nincsen módjában földjeit kellőképpen megműveltetni, ezért jobbágyait túlzott munkával halmozza el. Ezt törvényesen meg kellene szüntetni.⁴⁶ Az *Emlékirat* azt is javasolja, hogy szegényt el kell látni vetőmaggal,⁴⁷ majd foglalkozik a földművelés technikájával is.⁴⁸ A *Projectum* már részletekbe is megy: Azt kárhoztatja, hogy az őszi és tavaszi vetést ugyanazon a tagon eszközölgék, mert a termés egy része hamarabb kerülve aratás alá, a másik, pl. a kukorica lábán marad, és a learatott földre kihajtott állatok pusztításának van kitéve. Azért ajánlja, hogy – ahol csak lehet – a szántóföldet három fordulóra osszák fel: őszi és tavaszi vetés alá és legelőnek.⁴⁹

Az *Emlékirat* kifejti továbbá, hogy a felületes magtisztítás káros, ezért a magtisztítást ajánlja szélmalom segítségével („*Einführung Hand-Wind-Mühlen zur reinigung des Samens*”). A búzát és a rozst („*Roken*”) szerinte külön kell vetni, nem úgy mint Erdélyben. A két gabonaféléből készített kenyeret összehasonlítva megállapítja, hogy az előbbiből készült ízesebb, bár nem táplálóbb. A rozst a kukoricával keverve együtt kellene kenyérnek megsütni. Helyesnek tartaná a mezőgazdasági termelés irányítását, mert a szükségét látó nép a gabonát idő előtt learatja. Ilyenkor még nedves, szárítani kell. 1767-ben egy kéthetes esőzés tönkretette az aratást. Kenyérínség idején a földesuraknak kellene segíteniük a népen. Az aratás időpontját a hatóságoknak kellene meghatározniuk.⁵⁰ Nem megfelelő a gabona tárolása sem, azért a fában gazdag Erdély területén ajánlja gabonások építését.⁵¹ Itt érdemes megállapítani, hogy a terménytárolás kérdését Justi is tárgyalja, még hozzá önálló tanulmányban.⁵²

43 Makkai László: *i. m.* 40

44 Fridvaldszky, Joannes: *Dissertatio de skumpia seu cotino planta*, Claudiopoli 1773, (<http://mek.oszk.hu/08900/08906/>) (magyar fordítása Domokos Jánostól, Budapest, 1944.)(b) lábjegyzet

45 Makkai László: *i. m.* 41

46 Fridvaldszky János: *Projectum i. m.*, I.4. pont

47 Makkai László: *i. m.* 41; *Emlékirat*, 256r

48 Makkai László: *i. m.* 42

49 Fridvaldszky János: *Projectum i. m.*, I.5. pont

50 Makkai László: *i. m.* 43

51 Uo. 44

52 Justi, J H Gottlob: *Oeconomische Schriften i. m.* I. 226 kk.

A kártékony madarak („*Dollen*”) irtását kellene elrendelni, 12 fejért adjanak 3 krajcárt.⁵³ Kárhoztatja a gabonapálinka főzését, ami 100000 köből gabonát emészt fel s mintegy 5000 családot foszt meg kenyereétől. Mással, törkölypálinkával, vagy inkább sörrel kell helyettesíteni, amit nem kenyérgabonából készítenének („*Das Bier wird aus denen leichten Somer-Früchte, die nicht zum Brod dienen, gebraut*”). Sajnálkozva állapítja meg, hogy az égetett szeszivás Erdélyben nagyon elterjedt.⁵⁴ Fridvaldszky később is foglalkozik a kenyérgabona kivonásával szeszfőzésből. A *Societas Agriculturae* 1771. február 1-i ülésén kukoricapálinkát mutat be, amit kifogástalannak találtak.⁵⁵ A *De skumpiaban* mindezt kiegészíti azzal, hogy elmondja, a csicsókából sört is főzött. Justi több írásában is foglalkozik a sörfőzéssel, sőt alapanyagainak (pl. az élesztőnek) mással (pl. az árpának rozssal) való helyettesítésével is.⁵⁶ Az *Emlékirat* azt javasolja, hogy a szántót és kaszálót büntetés terhe mellett kellene megművelni.⁵⁷ A *Projectum* még tovább lép: az *Approbatae Constitutiones* törvénykönyve III. része 32. pontja oda volna módosítandó, hogy ha valaki hanyagságból földjét három ízben egymás után nem műveli meg, szomszédjának álljon jogában azt a maga számára megdolgozni, s ebbeli fáradozásában ne háborgassák. Megjegyzi, hogy a szőlőt bezzeg nem hanyagolják el. Ezt a *Projectum* is szóvá teszi. Mi több, ugyanitt azt is javasolja, hogy a lovak után fizetendő adó helyett a boradó volna emelendő, mégpedig a bor minőségének arányában. Ez teljesen összefügg az italozással kapcsolatos állásfoglalásával, többi javaslatával.

Majd az *Emlékirat* észrevételezi, hogy a lekaszált szénának a fele veszendőbe megy a rossz tárolás miatt. Hátrányos az élelmiszerellátásra az is, hogy a városi polgárok gabonaföldeket kaszálókka alakítanak, mert a szénát könnyebb értékesíteni.⁵⁸ Mestere, Justi is felveti a szántóföldi termelés, ill. annak kaszálóvá alakításának dilemmáját.⁵⁹ A továbbiakban a memorandum nehezményezi a legelők elsatnyulását és a változtatás előfeltételül szabja, hogy az állatállomány egy részét ne hajtsák havasalföldi legelőkre. Bár az állattenyésztésből kerül ki a lakosság egyik fő tápláléka, az országban elmaradott rideg marhatartás uralkodik, és nem megfelelő az állatgondozás. A borjú elválasztásának időpontját is gonddal kell megválasztani. Káros, hogy csak naponta egyszer itatnak.⁶⁰ Fridvaldszky a *Projectum*ban is kárhoztatja azt a rossz erdélyi szokást, hogy az állatokat csak egyszer itatják. Azt ajánlja, hogy az illetékesek ne elégedjenek meg a folyóvizekben történő itatással, hanem létesítsenek kutakat, forrásoknál itatókat, mint például Magyarországon, ahol ezek nélkül az állattenyésztés elképzelhetetlen lenne.⁶¹

53 Makkai László: *i. m.* 44; *Emlékirat*, 262v

54 Makkai László: *i. m.* 45

55 Kárfy Ödön: *i. m.* 305-306.

56 Justi, J H Gottlob: *Oeconomische Schriften i. m.* I. 10 kk., 31 kk., stb.

57 Makkai László: *i. m.* 45

58 Makkai László: *i. m.* 46-47.

59 Justi, J H Gottlob: *Oeconomische Schriften i. m.* I. 219. kk.

60 Makkai László: *i. m.* 48.

61 Fridvaldszky János: *Projectum i. m.*, III.5. pont

Javasolja továbbá takarmánynövények (lóhere, répa) termesztését, s az istállózó tehenészetet.⁶² Nem tartja megfelelőnek a juhászatot sem, hiányolja a juhaklokat, szintúgy az ágazat jövedelmezőségét. Kétféle juhászat van, a hegyi és a falusi.⁶³ A *Projectum* is megjegyzi, hogy valamennyi állattenyésztési ágazat között a juhtenyésztés a legjövedelmezőbb. Csodálkozik, hogy ezt az erdélyi gazdák majdnem teljesen elhanyagolják, pedig az erdélyi juhászatok – kedvezőtlen viszonyok mellett is – évi 3000 forintot jövedelmeznek.⁶⁴Csak röviden említi a sertéstartást.⁶⁵ A *Projectum* már részletesebben foglalkozik vele: Nagy hasznot hozna a sertésenyésztés, csakhogy az erdők a földesurak tulajdonában vannak, s ezek nagy taxákat vetnek ki a makkoltató jobbágyokra. Ha pedig a szegény jobbágyok sertései behatolnak a földesúr tilos erdejébe, ott vagy leölik, vagy tizednek vetik alá azokat. Ilyen eseteket már a Gubernium is tárgyalt, sőt egyes esetek a Királyi Táblához is eljutottak.⁶⁶

Röviden említi a lótarast is.⁶⁷ A következő fejezetben annál részletesebben foglalkozik vele. Majd a záró részben bemutatja az erdőgazdálkodás hibáit, és erdő-rendtartást javasol, vadállományának védelmére pedig vadászati szabályozást, a ragadozók irtását.⁶⁸ Erdély mezőgazdaságának fejlesztésére a jelentős hatósági beavatkozást sürget, és javasolja mezőgazdasági egyesület felállítását.⁶⁹ Ez talán az egyetlen javaslat, amit valóban meg is fogadtak. Justi egyébként szól a méhészetről⁷⁰ is, amivel Fridvaldszky csak majd később, egy külön kis műben fog foglalkozni.⁷¹

II. fejezet⁷²

Egész fejezet foglalkozik az istállózó lótenyésztéssel a lovasság számára, amihez külön intézmény felállítását tart szükségesnek. Gazdasági számítást végez, 32000 lóval számol, 200000 erdélyi családdal, felsorolja, hogy a különféle lovak négyéves korukban hány forintot érnek. A tárgy Hadik huszárgenerális eltávózása után Fridvaldszky számára már egyáltalán nem ennyire fontos. A *Projectum* mindazonáltal a lótenyésztést mind a köznép érdekében, mind katonai szempontból indokoltnak tartja, s ezért azt javasolja, hogy a lovak után fizetendő adót le kellene szállítani.⁷³

62 Makkai László: *i. m.* 48. *Emlékirat*, 268r

63 Makkai László: *i. m.* 49. *Emlékirat*, 270v

64 Fridvaldszky János: *Projectum i. m.*, III.4. pont

65 Makkai László: *i. m.* 49.

66 Fridvaldszky János: *Projectum i. m.*, III.5. pont

67 Makkai László: *i. m.* 49.

68 Makkai László: *i. m.* 50. *Emlékirat*, 271r

69 Makkai László: *i. m.* 51.

70 Justi, J H Gottlob: *Oeconomische Schriften i. m.* II. 434. kk.

71 [De multiplicatione Apum], Kézirat, 1772, OL F 46 225.fasc. 289-292.

72 „Landgestuts zur Rimontierung die Cavallerie die Bestallung des General Commando unter eine Militar Direction.” *Emlékirat*, 277r-293v

73 Fridvaldszky János: *Projectum i. m.*, III.2-3. pont

III. fejezet⁷⁴

Ez a fejezet a tartomány népesedésével foglalkozik.⁷⁵ Olyan súlyos kérdéseket vet fel, amelyek megoldására egy gubernátor találhatott eszközöket, ám Hadik távoztával már nem volt olyan fórum, amely előtt ezeket Fridvaldszky mind felvethette volna. Rovnyai János a téma kapcsán megjegyzi, hogy Justi és Sonnenfels gondolataihoz egyaránt hasonlít a népesedést elősegítő intézkedések javaslása.

A fejezet Erdély természetes gazdagságának költői leírásával kezdődik.⁷⁶ Az ország áldott égöv alatt fekszik, gazdag földje van, ló és marhatenyésztésre alkalmas megszámlálhatatlan rét és legelő. Számos érchegeység és sóbánya, sok gazdag folyója, sok kivihető terménye van.⁷⁷ Érdekes, hogy Fridvaldszky műve, a *De skumpia* is ilyen költői képpel indul: „Erdély hegyvidéke havasokkal és erdőkkel borított, a mezei vidék pedig fátlan dombokat mutat, de hogy ne egyedül lelkem gyönyörűségétől lenyűgözve onnan a felhőket verdeső hegygerinceket szemléljem, melyek egymáshoz csatlakoznak, majd meg átvágják egymást, vagy gyönyörű fekvésüket nézzem és a völgyek napsugaras lejtőjén bolyongjak s gyönyörűségemben csak értelmem hiú élvezetével a síkságot járjam be, elhatároztam, mindkét vidéknek természetét kifejtem, hogy az mennyire gazdag, sokoldalú stb.

Az *Emlékirat* elmondja, hogy Erdélyben 72 év óta nem volt háború, sem járvány, a népesség mégis egyre fogy. A jobbágyok sanyarúan élnek, kivéve a szászokat, ahol csak kevés jobbágy van. A románok túrnek, a magyarok viszont az igazságszolgáltatáshoz fordulnak, ezért elvesztik a nemesek rokonszenvét.⁷⁸ Ilyen kifejezéseket használ: „*A jobbágytság súlyos teher, amely az alattvalót fojtogatja, s meggyűlölteti hazáját.*”⁷⁹ Nem csoda, ha a „*földesurak zsarnoki önkénye*”⁸⁰ miatt a magyarok inkább kivándorolnak, de nem túrnek, helyükre román pásztorok jönnek le a havasokról, nem bevándorlók.

Emiatt csökken a népesség. A folyamat belső okait nyolc pontban foglalja össze, ezeket így részletezi:

1. Szabályozatlanok a szolgáltatások.⁸¹ A robot rendszertelen és mértéktelen. Hosszan sorolja, hogy mi minden számít úrdolganak. Mindennek teljesítése alól pedig nincs felmentés sem betegségre, sem a család éhezésére, sem tekintettel a saját munka elvégzetlensége miatt. Közülük a hosszú fuvar a legelviselhetetlenebb, tekint-

⁷⁴ *Emlékirat* 295r-316r

⁷⁵ Bevolkerung des Landes mittels Einschränkung der entvölkerenden Benehmungen, theils durch allerhöchste Verzeigungen, theils durch eine ex Gremio Gubernii zu besteilende Commission in Unterthanensachen, und aufstellende Procuratores, die dem Unterthenen ex officio vertreten.” Tóth András: *i. m.* 75.

⁷⁶ Tóth András: *i. m.* 75.

⁷⁷ Berlász Jenő: *i. m.* 23.

⁷⁸ Berlász Jenő: *i. m.* 23.

⁷⁹ Die Leibeigenschaft.... ist eine drückende Bürde, die den Unterthan die Luft verdicket und das Vatterland verhasset machet.” Tóth András: *i. m.* 75; Berlász Jenő: *i. m.* 23.; *Emlékirat*, 295r

⁸⁰ der despotischen Willkür des Grundherren”

⁸¹ Tóth András: *i. m.* 76.; *Emlékirat*, 296r

ve, hogy akár 8-10 napos fuvar is bármikor igénybe vehető. Sőt, nemcsak a földesúr, hanem tisztviselői számára is kell dolgozniuk. A jobbágygyerek nem maga választja foglalkozását, hanem az úr teszi meg pásztnak, lovásznak, cselédnek, amit élethossziglan ingyen, csupán szegényes ellátásért kell végeznie. A románok – részben a pálinka hatása miatt – türelmesebbek, de az ő türelmüknek is van határa. Télen otthagyják kunyhóikat és kivándorolnak. Javaslat: A robotszolgáltatást a jobbágyvagonhoz kellene arányosítani, a házimunkát maximálni, a hosszúfuvarat eltörölni.⁸²

2. A jobbágyok ellenszenvé uraik iránt,⁸³ illetve, hogy a nyelvet és jogaikat ismerő magyar jobbágyot az urak nem szeretik. Emiatt elszöknek a moldvai magyar falvakba, vagy a magyar királyságba, helyükbe pedig nem jönnek a hegyeken túlról. Ez nemcsak munkaerő, de katonanyag veszteség is. Ha nem jön segítség fél évszázad múlva nem marad magyar jobbágy.⁸⁴

3. A birtokviszonyok rendezetlenek.⁸⁵ A *Projectum* ennek szellemében a birtokok tulajdonosainak pontos összeírását ajánlja, mert a rendszeres földművelésnek nincs nagyobb akadály, mint hogy az egyes birtokok vagy birtokrészek tulajdonosa bizonytalan.⁸⁶

Panaszolja továbbá, hogy a jobbágytelkek elaprózódtak, nem lehet belőlük megélni. Rossz években a jobbágy terménykölcsönt kér urától, eladósodva a *contributio* fizetésére képtelen lesz. Ez a töredéktelkeseket sújtja, a tehetős jobbágyok nem emiatt, hanem a robotteher miatt vándorolnak ki.⁸⁷

4. A nemesi földek is elaprózódnak.⁸⁸ Ez ahhoz vezet, hogy a nemesek elveszik a jobbágyaik telkeit. Számpéldán mutatja be, hogy egy fél évszázad alatt egy tehetős nemes család elszegényedik. Javaslat: Az örökös tartományokban szokásos majorátus bevezetését ajánlja, és az elvett paraszttelkek visszaadását.⁸⁹ Rovnyai szerint az *Emlékirat*nak a birtokrendszer elaprózódásának megakadályozására tett javaslatait: a jobbágytelkek minimalizálását és a földesúri birtokok maximalizálását, a földesúr felelőssé tételét jobbágya iránt Sonnenfels ihlette, „hiszen nála jelenik meg igényként a mezőgazdaság fejlődését gátló tényezők felszámolása, mérséklése.”⁹⁰

Ám úgy véli, „feltételezhetjük, hogy Fridvaldszky Justi tanaira építette gazdasági nézetrendszerét, hiszen ahhoz képest csupán egy ponton tapasztalhatunk jelentős eltérést, a feudális viszonyok átalakítására irányuló nézetek esetében. Azonban itt sem zárható ki annak lehetősége, hogy ezekről a problémákról Justi beszélt előadásain, viszont írásos munkáiban jól érthető indokokból kifolyólag ezek nem szerepelhettek. De még ha nem is ez az eset áll fenn, akkor az sem lenne alaptalan feltételezés,

82 Berlász Jenő: *i. m.* 24-25

83 Tóth András: *i. m.* 76.; *Emlékirat*, 299r

84 Berlász Jenő: *i. m.* 26-28

85 Tóth András: *i. m.* 76.; *Emlékirat*, 299v

86 Fridvaldszky János: *Projectum i. m.*, I.4.

87 Berlász Jenő: *i. m.* 28-29

88 Tóth András: *i. m.* 76.

89 Berlász Jenő: *i. m.* 29-30

90 Rovnyai János: *i. m.* 580.

hogy Fridvaldszky önállóan jutott ezekre a feltételezésekre (ahogyan feltehetőleg Sonnenfels is).” Mindez „tovább erősíti annak valószínűségét, hogy Fridvaldszky volt az *Emlékirat* tényleges szerzője.”⁹¹

5. Az ortodoxok teljesen jogtalanok,⁹² az unitus románok helyzete jobb, de a magyar jobbágyok sem tudnak orvoslást szerezni panaszaikra. Az alsóbb bíróságokban nemesek ülnek, akik a földesúr barátai, ezért zavaros válasszal küldik el a panaszosokat. Egyáltalán, a pereskedésre nincs is pénze. Ez az érdekérvényesítésre való képtelenség a legsúlyosabb ok a kivándorlásra. Javaslat: Az igazságszolgáltatást át kell alakítani. A jobbágyok intézményes jogvédelmére volna szükség. A jobbágyperек az őket képviselő prokurátorok közbejöttével, guberniumi külön bizottság előtt folynának.⁹³ A románokat jobban meg kellene becsülni, nem pedig lenézni. Ha a nem sokkal később kitört Horia-Cloșca-féle véres felkelésre gondolunk, ez egyaránt nyomatékosítja mind a professzor éleslátását, mind a hatóságok vakságát.

6. A népsűrűség és termelési lehetőség nincs arányban.⁹⁴ A szabad költözés tilalma a túlnépesedett Székelyföld földszükét okozza. A nemesek saját földjeikre máshonnan telepítenek jobbágyokat. Apró birtokon élnek a felosztott közös földeken élő birtokosok. Munkaidőben a túlnépesedett lakosság máshová megy kenyeret keresni, aratással, szénakaszálással. Olykor Magyarországra, Bánságba, aztán ott is maradnak. Javaslat: máshová kellene széttelepíteni őket, de a jobbágyok intézménye ezt lehetlenné teszi. A jobbágylét örökletes, nem is házasodhat máshová. Ha az úr nem tud elég nagy telket adni, mondjon le jobbágyáról. Ezek a néptelen vidékekre költözhetnének.⁹⁵ A *Projectum* pedig azt javasolja, hogy az egy vagy több földesúr joghatósága alá tartozó irtás-területeket az *antiqua sessiók* száma szerint osszák fel; így az egyes sessiók használói tudni fogják, hogy milyen külsőséget, szántóföldet kapnak az irtott területből, s szívesebben adnának bele munkát az irtáshoz és trágyázáshoz, mint most, amikor nem tudják, hogy nem mások javára dolgoznak-e. A bizonytalan birtoklás itt olyan elterjedt, hogy egyes hatalmasok és nemesek – jóllehet kevesebb *antiqua sessiójuk* van mint a többi *compossessor*nak – nagyobb területet szakítanak ki a közös földekből, s így előfordul, hogy 3-4 személy annyi területet szakít ki magának jogtalanul, mint a többiek összesen.⁹⁶ 7. A jobbágyok nem irthatnak erdőt,⁹⁷ illetve az európai és magyar szokásjog ellenére a jobbágy az irtásfölddel nem rendelkezik, az úr elveheti tőle. Ezzel a nagy fáradtsággal járó munka eredményét elveszti. Egy épületet hagyhat elpusztulni a földesúr, de a földet nem, mert annak a közösség javát kell szolgálnia. Minden pusztát termővé kell tenni, nem szabad mintegy amputálni az ország egy testrészét.

91 Uo. 581.

92 Tóth András: *i. m.* 76.; *Emlékirat*, 304v

93 Berlász Jenő: *i. m.* 30-31; *Emlékirat*, 305v

94 Uo. 76.; *Emlékirat*, 306r

95 Berlász Jenő: *i. m.* 31-32

96 Fridvaldszky János: *Projectum i. m.*, I.4. pont

97 Tóth András: *i. m.* 76.

Javaslat: Ezt az igazságtalanságot meg kell szüntetni, a törvényt meg kell változtatni.⁹⁸ A *Projectum* is arra hívja fel a figyelmet, hogy Erdély területe alkalmas a gabonatermesztésre. Minthogy azonban lakosai részben erdőlakók, serkenteni kellene őket a termőterület bővítése érdekében az irtásföldek kiterjesztésére. E célból azt javasolja, hogy az újonnan bevetett terület az első hat évben legyen adómentes; maga az irtás és a kinyert föld trágyázására fordított munka legyen a jobbágyok robotjába betudandó; a szabályozás érdekében az irtásra meghatározott napokat jelöljenek ki. 8. A szászoknál nincs túlnépesedés, mert születésszabályozással élnek.⁹⁹ A népszaporodás akadálya a szászok bűne. Kiváltságos területeikre nem engednek be idegent, pedig sok szabad földjük van, meg sem tudják művelni mind, még haszonbérloket sem engednek be. Javaslat: fel kell parcellázni üres földjeiket, nem érdemelnek kiméletet, hiszen a haza és fejedelem érdekeivel egyáltalán nem törődnek.¹⁰⁰

Vannak külső okok is: Oroszországból jövő ügynökök több nyelven röplapokat terjesztenek kivándorlásra biztatva. Javaslat: A belső okokat kell megszüntetni, a kivándorlás tilalommal, fegyveres kordonnal nem akadályozható meg.¹⁰¹

8000 családot lehetne elhelyezni sűrűn lakott erdélyi területekről, fél, harmad telkekre; további 10-12 ezer alsó-ausztriai protestáns családot betelepíteni.¹⁰² Gyekétől Marosig, Radnóttól Szélkútig ritkán lakott a vidék. Óriási vizes területeken fűz, éger ültethető tűzifának, épületfa a Maroson úsztatható le. Végeredményben 3-4 év múlva népes életerős ország lenne.¹⁰³

IV. fejezet¹⁰⁴

Erdély nemzetiségi-vallási viszonyait tárgyalja,¹⁰⁵ amelyben meglepő módon az erdélyi három nemzetet nem magyarok-székelyek-szászok, hanem magyarok-szászok-románok felsorolásban adja meg. Ezt azzal magyarázza, hogy a székely ugyanis olyan magyar, aki nem tehető jobbágyá. Az államot a magyarok-székelyek szászok alkotják, a románok nem. A románok, akik római leszármazottaknak tekintik magukat, csaknem mind jobbágyok.¹⁰⁶ A románok iránt Fridvaldszky másutt is rokonszenvét fejezi ki: Még római eredetüket is elfogadja. A *Minerológiában* idézi is – még pedig románul! –, amit „azok utódai” szájából hallott: „*Noi sentem de senschele Romunilor*” („Mi a rómaiak véréből származunk”).¹⁰⁷ A *De scumpia* legvégén pedig ezt írja: „az

98 Berlász Jenő: *i. m.* 32-34; *Emlékirat*, 308r

99 Berlász Jenő: *i. m.* 23. *Emlékirat*, 310r

100 Berlász Jenő: *i. m.* 34 “A szászok hatalmas területeikre idegeneket fogadnak be.” (Tóth András: *i. m.* 74.)

101 Berlász Jenő: *i. m.* 35 Határázárallal megakadályozni. (Tóth András: *i. m.* 74.)

102 Tóth András: *i. m.* 76. ; *Emlékirat*, 313r

103 Berlász Jenő: *i. m.* 36.

104 *Emlékirat*, 317r-332r.

105 *Verschiedenheit deren Nationen und Religionen in der Verschiedenheit der Vorzügen, und in der verschiedenen Nuzbarkeit gegen sich, gegen das Wohl des Landes und den Landes Fürsten.*”

106 Tóth András: *i. m.* 77.

107 Fridvaldszky János: *Minerologia*, 15.

oláh népnek sok közös vonása van ma is a rómaiakkal.”¹⁰⁸ Azt viszont kijelenti az *Emlékirat*, hogy az „igazi *natio*” a magyar: innen származnak a fejedelmek és az arisztokrácia. Erdélyben mindazonáltal túl sok a nemes, ez pedig azért nem előnyös, mert a nemes nem fizet adót, nem vállal áldozatot, birtokpolitikája pedig elnéptelenedéshez vezet. Polgár csak a görög és az örmény, magyar nincs köztük. A szászok nagybirtokosok. A románok tanulatlanok, de nevelhetők; ismerteti földművelési technikájukat.

E fejezet végén Tóth András szerint „ajánlatot tesz a jobbágyosság fokozatos eltörlésére.”¹⁰⁹ Szó szerint ezt a címet adja ennek a résznek: „*Möglichkeit zu Vertilgung der Jobaggionat*.” Tehát még csak nem is „fokozatos” felszámolására tesz javaslatot. Ahelyett, hogy hagyjuk – írja az *Emlékirat* –, hogy a lakosság Moldvába, Havasalföldre, Ukrajnába, Szerbiába, Magyarországra, a Bánátba meneküljön, inkább a jobbágy terhét kellene elvenni, megkötöttségeit, az előírásokat, a földesurak hatalmát, a fizetnivalókat. Kincses Katalin ennek ellenére úgy ítéli, hogy az *Emlékirat* nem kérdőjelezi meg a fennálló társadalmi viszonyokat, főleg nem tervezi a jobbágyrendszer eltörlését – amint Bél Mátyás sem –, mindössze jobbítási javaslatokkal áll elő.¹¹⁰ Ami Rovnyai Jánost illeti, ő úgy tartja, hogy Justi sem kívánta érinteni a jobbágyrendszert. Mindehhez azonban hozzá kell tenni, hogy Justi egyáltalán nem került meg a feudális átalakításának a lehetőségét. Mint ifj. Barta János rámutat, az *Oeconomische*

Schriften über die wichtigsten Gegenstände der Stadt- und Landwirtschaft (1760) c. munkájának *Abhandlung von Hindernissen einer blühenden Landwirtschaft* c. tanulmányában a mezőgazdaság virágzásának olyan akadályait is megemlíti, „melyek elhárításához már tulajdonképpen a feudális rendszer felszámolására lett volna szükség: így ide sorolja a robotot, a parasztok elűzhetőségét földjükről, a nyomáskényszer, az erdők és legelők közös használatát. Javaslat a nagybirtok szétzúzására irányult, ezek felosztását akarta kisbérletekre, melyek idővel kisparaszti saját birtokokká válhattak volna.”¹¹¹

V. fejezet¹¹²

Az addigi fejezetek lényegében a jobbágyok és nemesek életével foglalkoztak, ebben a fejezetben városok életének szabályozási javaslatait találjuk. A városi polgárság helyzetének javítása érdekében szabályozni kívánja a céhek életét, a hetipiacokat. A Gubernium keretében iparos bizottságot, vadászat szabályozását végző bizottságot, sőt egészségügyi bizottságot is tervez. Szabályozni kívánja a felhozatalt és a pénzalapok képzését is. A helyőrségek ellátásával is foglalkozik. A céhek életében olyan problémákat lát, amelyek a céhrendszer széteséséhez vezethetnek. Fridvaldszky mestere, Justi is egyik művében külön fejezetet szentel a városfejlesztésnek, benne a céheknek és manufaktúráknak.¹¹³ Ugyanitt egy másik fejezetet az egészségügy

108 Fridvaldszky János: *De skumpia*, utolsó oldal

109 Tóth András: *i. m.* 77; *Emlékirat*, 330r. kk.

110 Kincses Katalin: *i. m.* 1069.

111 Ifj. Barta János: *i. m.* 35-36.

112 *Emlékirat*, 333r-344r.

113 Justi, J H Gottlob: *Grundsätze der Policey-Wissenschaft*, Göttingen, 2¹⁷⁵⁹ 34-50.

megszervezésének kérdésével foglalkozik. Rovnyai János szerint Justi és Sonnenfels gondolataihoz egyaránt hozzátartozik a céhes monopólium eltörlése. *Projectum*, amely továbbcsövi az *Emlékirat* gondolatait, ezzel összhangban felveti, hogy a szabadabb kereskedelemnek útjában állanak egyes céhek kiváltságai. Így például a zilahi szűcsöknek olyan privilégiuma van, hogy a báránybórt és prémet Közép-Szolnok és Kraszna vármegyében rajtuk kívül elkobzás terhe alatt senki sem vásárolhat. Egyébként Fridvaldszky bizonyos területeken éppen a céhek fejlesztését javasolja: A *Projectum* azt, hogy a céhlegényeket csak három évi külföldi vándorlás után vegyék fel a céhbe.¹¹⁴ Rovnyai János itt rámutat arra, hogy ez a szakmunkásképzés javítására vonatkozó javaslat jóval túlmutat korának szintjén, csak a 18–19. sz. fordulóján kerül előtérbe.¹¹⁵ A céheket azonban szabályozni kívánja: A *Projectum* azt ajánlja, hogy egyes helyeken az iparosok számát jó volna limitálni, mert pl. szintén Zilahon 130 csizmadia van, akik nem tudnak egymástól megélni.¹¹⁶ Végül ruházati rendtartást is ajánl, mert az úri rendet alig lehet megkülönböztetni a köznéptől.¹¹⁷ Justi ugyanezt teszi.¹¹⁸

VI. fejezet¹¹⁹

A fejezet az adózás kérdéseit tárgyalja. Ebben az adózási rendszer gyökeres átalakítását javasolja, az összeíráson alapuló arányos adózás alapján. Azt fejtegeti, hogy nem a birtokra kell táblázni a terhet, hanem a lakosokra, az „*Onus inhaeret persone, non fundo*” alkotmányi alapelv értelmében.¹²⁰ Részletes számítást közöl a várható adók összegéről a Nagyfejedelemségben. Ebben figyelembe veszi a földek minőségét három kategóriában, valamint azt is, hogy ezek hol fekszenek, szintén három kategóriában. Az adójuk 20 krajcártól 1 forint 20 krajcárig terjedne. Kiszámítja – bizonyos családszámok feltételezésével – hogy az egész, fél, negyed, nyolcad telkesek, valamint a zsellérek („*chalupen*”) adója összesen mennyit tenne ki. Megállapítja, hogy természetesen szükséges volna egy lakosság-összeírásra is. Az *Emlékirat* adózási táblázata egyszerűsített változata Justi rendkívül részletes táblázatainak, amelyeket az adóalap felmérésére közöl. Ez a fejezet lényegében csak a föld után kivethető adókkal foglalkozik. Egyéb adókkal és vámokkal a *Projectum*. Rovnyai János meglátása szerint Justinak a rossz adózásra vonatkozó nézeteit tükrözi a magas vámok csökkentésére vonatkozó javaslat, amit Fridvaldszky számpéldával is illusztrál.¹²¹

Projectum szerint a loadó helyett a boradó volna emelendő, mégpedig a bor minőségének arányában.¹²²

114 Uo. II.1. pont

115 Rovnyai János: *i. m.* 579-580.

116 Fridvaldszky János: *Projectum i. m.* II.2-3. pont

117 Fridvaldszky János: *Projectum i. m.* II.5. pont

118 Justi, J H Gottlob: *Grundsätze i. m.* 240.

119 *Emlékirat*, 345r-357v

120 *Emlékirat*, 345v

121 Rovnyai János: *i. m.* 579.

122 Fridvaldszky János: *Projectum i. m.*, III. 2-3. pont

Az állattartás fellendítése érdekében hasznosnak tartaná, ha ki lehetne eszközölni Őfelségénél a só árának leszállítását vagy a régi szintre, vagy – ha ez lehetetlen volna – mázsánként 30 krajcárra. Javaslatát azzal indokolja, hogy az állatállomány jelentős mértékben csökkent a felemelt sóárak miatt általában, Erdély tartományában különösképpen. Ez a kincstárnak is káros, amennyiben az állatállomány csökkenése miatt a kivetett *contributionalis taxa* is csökken. Mindent összevéve: az egyén károsodásához hozzáadva az állatállomány csökkenését, az elszenvedett kár túlhaladja azt a hasznot, ami a só árának növeléséből fakad.¹²³ Erdélyben kevés az exportálható áru, ám ha volna is, a kereskedők a magas vámok miatt visszariadnának a kiviteltől. Ám a magas vámok nemcsak a kivitelt gátolják, hanem az országon belüli kereskedést is.¹²⁴ Az exportálható áruk mennyiségének növelésével a következő fejezet foglalkozik.

VII. fejezet¹²⁵

Ez a fejezet a tartomány iparosításának javaslatait mondja el manufaktúrák létesítése révén. Előadja, hogy hányféle terméket hoznak be külföldről és milyen országokból. Javaslatot tesz különféle manufaktúrák („*Fabrique*”) létesítésére: Többek közt mezőgazdasági faáru készítő manufaktúrát ajánl, de még kordovánüzemet, bagaria („*Jucht*”) manufaktúrát, sőt pamutszövőt („*Cattun*”) is. A fejezet végén felsorolja az áru szállításra alkalmas vízi utakat: az Aranyost, a Marost, a Szamost, beleértve egy csatornát („*Canal*”) is. A *Projectum* is azt tárgyalja, hogy hiányoznak az olyan ipari műhelyek, amelyekben kézműárukat lehetne előállítani; legalább olyan műhelyeket (manufaktúrákat) kellene felállítani, amelyeknek termeléséhez a nyersanyagok itthon megtalálhatók.¹²⁶ Kézműveseink sincsenek, akiknek gyakorlata és kézügyessége volna hasonló áru előállítására; olyan árukról van szó, amelyeket a birodalom tartományaiból vagy pedig külföldről hoznak be az országba. Olyan iparágakra kellene a figyelmet fordítani, melyekkel a pénz beáramlását elő lehetne segíteni.¹²⁷ Kevésbé elterjedt iparágakat kellene meghonosítani, így például az „egzotikus nyersanyagokból” való szövést,¹²⁸ magyarul a pamutszövést. A pénzforgalom növelése érdekében szükséges volna még az is, hogy a földművelést az ipartól teljesen elkülönítsék, mégpedig olyan módon, hogy az iparosoknak és kereskedőknek megtiltsák a gabonatermesztést. Ha volna művelésre alkalmas földjük, azt megfelelő haszonbér ellenében falusiaknak és más polgártársaknak adják ki. Ezzel szemben a kézművességet (*ars mechanica*) falusiaknak tiltsák meg.

Mindennek az lenne az eredménye, hogy a falusiak minden öltözetüket és más szükséges iparcikket a kereskedőktől vásárolnának meg. Az iparosok és kereskedők pedig minden élelmiszert a falusiaktól szereznek be, s ilyenformán biztosítva volna

123 Uo. III. 6. pont

124 Uo. IV. 3. pont

125 *Emlékirat*, 354r-372v

126 Fridvaldszky János: *Projectum i. m.*, IV. 1. pont

127 Uo. IV.2. pont

128 Uo. II.4. pont

a pénz forgalma.¹²⁹ Justi tanai közé tartozik a pénzmozgás elősegítésének javaslata is. Rovnyai János szerint Justi és Sonnenfels gondolataihoz egyaránt hasonlít a hazai manufaktúrák létesítése olcsó mezőgazdasági eszközök előállítására.¹³⁰ Justi manufaktúrái közt azonban nem szerepel sem a kordován, sem a bagaria üzem.¹³¹ Viszont Fridvaldszky később külön kis értekezést szentelt a kordovánbőr kikészítéséhez használt, addig a Balkánról importált csereszömörce („*skumpia*”) erdélyi felfedezéséről és ültetvényezéséről. Justi azt is felveti, hogy a papírkészítéshez rongyon kívül mást, pl. fát is lehet használni. Ezen a nyomon is követi őt 1770-ben Fridvaldszky, ám egy új nyersanyaggal, a gyékénnyel.¹³²

Értékelés

Tóth András idézi a korabeli bécsi tanácsosi véleményeket az *Emlékiratról*: Gebler szerint pl. „A szerző kívánsága szerint a jobbagyság megszüntetésével rendezni a jobbagykérdést: jámbor kívánság, de megvalósíthatatlan.” Borié véleménye: tovább kellene adni a memorandumot O’Donnelnek, de a kényes pontokat (nemesség és jobbagyság) elhagyva.¹³³ Berlász Jenő szerint „a névtelen jelentés nagyvonalúsága idegen volt a részletmegoldásokhoz szokott bécsi kormány számára, radikalizmusa pedig forradalmi mozgalmat kiobbantó hatást gyakorolhatott volna az erdélyi nemességre,” „olyan tisztán, olyan logikusan, annyi tárgyi ismerettel, s olyan mély szakértelemmel tárta fel” a problémákat.¹³⁴ Makkai László a mű legfontosabb mondanivalóját abban látja, hogy „a szövevényes erdélyi problematikának egy megoldása van: a jobbagyság eltörlése.”¹³⁵ Ami a beadvány sorsát illeti: „Mária Terézia megpróbálta az erdélyi földesurakat is rákényszeríteni a jobbagyszolgáltatásokat könnyítő és szabályzó reform végrehajtására, de terveit az a Brukental játszotta ki, aki legbizalmasabb tanácsosa volt.”¹³⁶ Itt hozzá kell még tennünk, hogy az a Brukental, aki még Hadik eltávolítását is elérte Erdélyből, szabadkőműves összeköttetései révén. Magyarországon viszont Mária Terézia bizalmi embere az úrbérrendezésben egyebek közt éppen az a Cothman báró, aki Fridvaldszky *Minerológiájának* mecénása volt. Tóth András, Makkai László egybehangzóan vallják, hogy az *Emlékirat* mielőbbi kiadása rendkívül fontos lenne.¹³⁷ Hogy ez a hetvenéves kívánság mikor és hogyan teljesül, ki tudja?

129 Uo. IV.5. pont

130 Rovnyai János: *i. m.* 579.

131 Justi, J H Gottlob: *Grundsätze i. m.* 111-133.

132 Bogdán István: *A magyarországi papíripar története*. Bp. 1963. 228-229.

133 Tóth András: *i. m.* 78.; Ez a rész a megmaradt példányról hiányzik, tekintve, hogy a Staatsrat anyagában megsemmisült példányhoz tartozott.

134 Berlász Jenő: *i. m.* 39

135 Makkai László: *i. m.* 37.

136 Uo. 38.

137 Tóth András: *i. m.* 74; Makkai László: *i. m.* 38;